

HARSÁNYI László

Fénypontok a homályban

„Ugy-e, könnyen adsz tüzet az utcán, / Ugy-e meg se gondolod, úgy-e rögtön el is felejtet: / Ilyen könnyen adhatsz másnak is az életedből, / Ilyen könnyű, látod a boldogság.” Szép Ernő írta e sorokat *Élő szó* c. versében, 1940-ben.¹ 1938 második felétől sok – bár korántsem valamennyi – zsidó vallású, majd később az úgynevezett második zsidótörvény nyomán zsidó származásúként meghatározott művész számára vált világossá, hogy addigi élete, művészi pályája akár véget is érhet. Az első zsidótörvény (1938. évi XV. tc. a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról) nyomán létrejött a Színművészeti és Filmművészeti Kamara (más néven a színészkamara), amelybe zsidó művészt csak a kamarai létszám húsz százalékáig vettek fel.² Akiket nem vettek fel a színészkamarába, azok új szerződést már nem kaphattak a színházakban. A néhány hónappal később megszületett második zsidótörvény (1939. évi IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról) már hat százalékban korlátozta a zsidónak minősített állampolgárok kamarai és munkavállalási arányát az értelmiségi pályákon, ezek között a színházi területeken is. Állástalanná lettek ily módon azok a színészek és színházi zenészek, akik nem kerültek be a Színművészeti és Filmművészeti Kamarába, továbbá azok is, akik átmenetileg kamarai tagok lettek, és esetleg azok is maradtak 1944 áprilisáig (amikor minden zsidónak minősített színészt kizártak), de a zsidótörvények korlátozó rendelkezései nyomán színházi szerződést már nem kaptak.

1938-tól kezdve a zsidótörvényeknek az érintettek számára katasztrofális hatása enyhítésére, az állástalanná válók megsegítésére olyan intézmények, programok születtek, mint például az OMZSA (Országos Magyar Zsidó Segítő Akció). A Hevesi Simon³ neológ rabbi javaslatára és elnökletével 1909-ben megalakult OMIKE (Országos Magyar Izraelita Köz-művelődési Egyesület) csatlakozott ezekhez a kezdeményezésekhez, és meghirdette a zsidó művészek átfogó segítségét célzó programját: a Művészakciót. Az OMIKE Művészakció tevékenységéről korábban beszámoltam, egybeként mellett e lap hasábjain.⁴

Az így emberi-szakmai válságba kerülő előadóművészek száma nem ismeretes. Mivel nem tudni pontosan, hogy hány művészt érintettek a jogfosztó törvények, azt sem lehet nem-hogy teljes körűen, de reprezentatív módon sem bemutatni, hogy az érintettek közül ki milyen módon próbált továbbra is fellépni, pénzt keresni, egyáltalán hogyan próbálta túlélni az 1939 és 1945 közötti éveket. A kevés számú forrás (újságcikkek, naplók stb.) csak töredékes ismereteket közöl arról, kik és hogyan próbáltak segíteni – az OMIKE Művészakció létrehozásán kívül – az állásukat veszített színészeknek, zenészeknek. A keresés részbeni lehetőségét éppen az OMIKE-ben szereplő művészek nevének ismerete hozta el. Hiszen ők „bizonyítottan” mindannyian zsidó mivoltuk miatt váltak kirekesztetté, állástalanná. Kényszerűségből csak ezekre a névsorokra alapozva (ami persze több száz nevet jelent) kénytelenek vagyunk

nélkülözni azok sorsának nyomon követését, akik nem voltak szereplői a Művészakciónak. Mindenekelőtt ilyenek a második zsidótörvény által zsidó származásúnak minősített, de nem zsidó vallású művészek. A tanulmány így egyfajta kísérletet jelent arra: voltak-e, s vajon felde-ríthetők-e a segítséget jelentő fénypontok a homályba borult országban.

1938 végén sokak számára vált nyilvánvalóvá, hogy nem nyertek felvételt a színészka-marába. A *Magyarország* című politikai napilap decemberben – név nélkül – megszólaltatott néhányat a kimaradt színészek közül, feltéve a kérdést: mi lesz velük? A válaszok érthetően nagyon bizonytalanok voltak. A *jónevű komika* azt válaszolta, ha nem veszik fel a második körben sem, a főzéstudományából fog megélni. A *neves jellemszínész* Amerikába készült, és remélte, hogy a kormány megkönnyíti majd a kivándorlást. A *kitűnő énekes* abban bízott, hogy engedélyezni fogják a kávéházi énekes fellépéseket. A *jókedvű komikus* bohócnak készült, és kisebb artistamutatókat is megtanult. Voltak színészek, akik felismerve a helyzet remény-telenségét, külföldön próbálták folytatni szakmájukat. Ma már tudjuk, hogy a siker esélye nagyon csekély volt. Voltak, akik gyorsan feladták a külföldi próbálkozást, mint például Ráday Imre,⁵ Keleti László⁶ vagy Rott Sándor.⁷ Ők a sikertelen kísérlet után visszatértek Magyar-oroszra, és az OMIKE Művészakciójában találtak menedéket. Más híres, sikeres zsidó vagy zsidónak minősülő színészek, mint Kabos Gyula⁸ vagy Szőke Szakáll,⁹ végleg kivándoroltak.

Ráday Imre

Szőke Szakáll

Hitközségi, felekezeti akciók

Az izraelita felekezet megmaradt sajtóterméke, lapja, *A Magyar Zsidók Lapja* csakúgy, mint a korábbi években az 1938 végén megszüntetett *Egyenlőség*, 1939 és 1944 között is beszámolt időnként a különböző vidéki izraelita hitközségek, de főként a Pesti Izraelita Hitközség (PIH), valamint az utóbbihoz szorosan kapcsolódó ifjúsági és egyéb csoportok kulturális rendezvényeiről. Ezeket számos olyan színész, énekes lépett fel, akiket a színészkarra nem vett fel, és/vagy nem jutottak színházi szerződéshez. A PIH-en belül létre is jött egy szervezet,

amely a műsorok, fellépések koordinációját volt hivatva elvégezni: ez volt a PIH Művészeti és Irodalmi Bizottsága. Az újsághíreken kívül szerencsére fennmaradt jó néhány meghívó is, amelyekben a PIH, illetve annak különböző ifjúsági csoportjai (például a Dr. Weisz Miksa Kultúrtársaság, a Zuglói, a PIH Bethlen téri, vagy a „Goldmark” Ifjúsági Csoportja) színi előadásokat, irodalmi rendezvényeket hirdettek meg. A szereplők egy része azonos az OMIKE Művészakciójában rendszeresen fellépő színészekkel, énekesekkel, zenészekkel, de bőségesen fordulnak elő olyan nevek is, akik nem vettek részt a Művészakcióban.¹⁰

Budapest, 1942. a postabélyeg kelte

Kedves Hittestvérünk!

Van szerencsénk tisztelettel értesíteni, hogy **május 3-án**, vasárnap **este 8 órakor** rendezzük az **V., Hollán-utca 21/b** sz. alatti kultúteremben előadóestünket, melyre Önt, b. családját és ismerőseit tisztelettel meghívja a

*Dr. Weisz Miksa Kultúrtársaság és
Magdolnavárosi Ifjúsági Csoport*

Közreműködnek:

Dr. ROSENFELD JENŐ rabbi
KELEN DÓRA, LENDYAY ANDOR, VERA VIOLA, FENYŐ ÁRPÁD
ORMOS BÉLA, POLACSEK GYÖRGY, FRANKL TIBOR
és a Magdolnavárosi Ifjúsági Csoport Énekkara, vezényel Fraknói Károly

Meghívó, 1942.

A Pesti Izr. Hitközség „Goldmark” Ifjúsági Csoportja 1939. évi január hó 29-én, **vasárnap** délután 1/25-től 1/10-ig kivételösen VII., Sip-utca 12. sz. a. Díszteremben tartja

TÁRSAS-ÖSSZEJÖVETELÉT

A MŰSOR KERETÉN BELÜL FELLÉPNEK:

VIDOR FERIKE
SZIGETI JENŐ
SIK OLGA
DAVID AURÉL

1939. február hó 5-én, **vasárnap** délután 1/25 órai kezdettel klubhelyiségében (VII., Wesselényi-utca 7. ill. „Goldmark”-terem)

Szekszárdi-Molnár István
szerzői estje:

Közreműködnek:

SIMON ZSUZSA
KELEN DÓRA
MÓRA EDITH
BÁNFI EDITH
BANKÚTI EDITH
előadóművésznők

Bevezetőt mond: **SÓS ENDRE**
Vendégeivel együtt szívesen látja **o VEZETŐSEG.**
Belépődíj nincs.

Meghívó, 1939.

MEGHIVÓ

A Pesti Izr. Hitközség Zuglói Ifjúsági Csoportja 1940. február havában egyesületi helyiségében (XIV. Bosnyák-tér 12.) **keddi** napokon a következő kultúrelőadásokat tartja:

1940. február 6-án, **kedden** este 8 órakor

VIDÁM EST

Közreműködik:

MAJOR ISTVÁN színművész
FRIEDMANN TRIO: zeneszámok
LICHTMANN MARIKA: szavalatok.

1940. február 13-án, **kedden** este 8 órakor előad:

Dr. KEREKES ÖDÖN egészségügyi fótanácsos
„MIT ADOTT A ZSIDÓSÁG AZ ORVOSTUDOMÁNYNAK” címmel.
Közreműködik: **GELLERT KATÓ** előadóművésznő.

1940. február 20-án, **kedden** este 8 órakor
SZIGETI JENŐ színművész **ELŐADÓESTJE.**

1940. február 27-én, **kedden** este 8 órakor előad:

Dr. POLGÁR GYÖRGY ügyvéd
„AMIT A ZSIDÓTÖRVÉNYRŐL TUDNI KELL” címmel.
Közreműködik: **SIK OLGA** operaénekesnő.

Belépődíj nincs! Meghívót csak havonta küldünk.
Pontos megjelenést kérünk.
Tagtársainkat és k. vendégeiket szeretettel várja a
VEZETŐSEG.

Meghívó, 1940.

Voltak ezeken kívül olyan színhelyek is, amelyek bár nem a felekezeti intézményei voltak, zsidó kötődésük igazolható. Bizonyos például, hogy az Erzsébetvárosi Társaskörnek (VII. Erzsébet krt. 24.) szoros kapcsolódása volt a kerület zsidó polgáraihoz. (Ezt, ha más nem is, az ott 1922-ben elkövetett antiszemita indíttatású bombamerénylet megerősítheti.) Az sem véletlen, hanem világos jelzés, hogy a Társaskör dísztermében mutatták be 1939 februárjában Harmath Imre¹¹ új operettjét,¹² hiszen a szerző darabjait attól kezdve már csak az OMIKE színpadán láthatták az érdeklődők.

<p>Meghívó</p> <p>Az Erzsébetvárosi Társaskör 1939. október hó 14-én szombaton este 9 órai kezdettel</p> <p>MŰSOROS TÁNCSTÉLYT</p> <p>rendez, melyre Önt és b. Hozzá- tartozóit hitelességgel meghívja az ELNÖKSÉG.</p> <p>BELEPŐDI NINCSI</p> <p>Meghívó felmutatása kötelező.</p>	<p>M Ű S O R :</p> <table border="0"> <tr> <td>ANTAL ERZSI operaénekesnő</td> <td rowspan="4" style="text-align: center;"> </td> <td>SZENTIVÁNYI KÁLMÁN konferől</td> </tr> <tr> <td>KÖKÉNY ILONA előadóművésznő</td> <td>BOROSS GÉZA kómikus</td> </tr> <tr> <td>RAJNA ALICE előadóművésznő</td> <td>SZENES LÁSZLÓ tánccsokmikus</td> </tr> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center;">Zongorán kísér: Feleki László zeneszerző.</td> </tr> </table> <p>Asztalrendelés a Hitközságnál.</p>	ANTAL ERZSI operaénekesnő		SZENTIVÁNYI KÁLMÁN konferől	KÖKÉNY ILONA előadóművésznő	BOROSS GÉZA kómikus	RAJNA ALICE előadóművésznő	SZENES LÁSZLÓ tánccsokmikus	Zongorán kísér: Feleki László zeneszerző.	
ANTAL ERZSI operaénekesnő		SZENTIVÁNYI KÁLMÁN konferől								
KÖKÉNY ILONA előadóművésznő		BOROSS GÉZA kómikus								
RAJNA ALICE előadóművésznő		SZENES LÁSZLÓ tánccsokmikus								
Zongorán kísér: Feleki László zeneszerző.										

Az Erzsébetvárosi Társaskör meghívója

1939-től kezdődően főként a vidéki sajtóban nagyon kevés hír szólt zsidó színészek, zenészek fellépéséről. Ilyen ritka hír volt a *Délmagyarország* beszámolója arról, hogy Lendvai Andor¹³ hangversenyét a Szegedi Leányegylet rendezi meg a Hitközség Dísztermében.¹⁴ Nem egy esetben tehát a műsor helyszíne alapján dönthető el, hogy a rendezvényt szervező intézmény kapcsolódott-e a zsidósághoz valamilyen módon. A *Pécsi Napló* 1942 januárjában számolt be arról, hogy a Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet meghívására hangversenyt adott Ernster Dezső¹⁵ és Faragó István. Az előbbi művész pécsi születésű, az utóbbi helyi, pécsi művész, mint ahogyan a kísézőzenekar is az volt.¹⁶ (Ernster Dezső többször kapott meghívást Pécsre.) A vidéki jelenlét híre és egyben az izraelita szervezetek segítő akciójának példája, hogy – mint arról egy interjúban beszámol – Rózsa Vera¹⁷ énekesnő, aki az OMIKE Művészakcióban lépett fel 1939 után a nyári hónapokban, amikor a Művészakció előadásai szüneteltek, vidéki (izraelita) nőegyletek meghívására lépett fel és énekelt operaáriákat.¹⁸

Mivel a hitközségi iratok nagy része megsemmisült a háborúban vagy az utána következő barátságtalan évtizedekben, egyelőre kevés adat került elő arról, hogy milyen intézményes segítséget kaptak a zsidó színészek, zenészek ahhoz, hogy akár hitközségi termekben felléphessenek. (Két vidéki izraelita hitközség, a szegedi és a pécsi iratanyagában találtunk információkat.) 1939 augusztusában a Szegedi Izraelita Hitközség Kulturális Bizottsága művészi estet hirdetett állástalanná vált zsidó művészek – Forgács Sándor szegedi színész, rendező és Móra Edith, a Művészakció színpadán is fellépő színésznő – megmentésére.¹⁹ Ugyancsak ez év decemberére kelteződik az a levelezés, amelyben az „Izraelita Művészek Szövetkezése” nevű kezdeményezés szervezett szegedi fellépést Relle Gabriellának,²⁰ a kor kitűnő operaénekesnőjének, és neves művészekből (Szentiványi Kálmán,²¹ Sztáray Márton,²² Rajna Sándor) álló társulatának. Ők is mindannyian folyamatosan szerepeltek a Művészakció színpadán.²³ 1940. május 7-i keltezésű az a levél, amelyet Vidor Ferike²⁴ színésznő írt a Szegedi Hitközség elöljáróságának, kérve, hogy szegedi fellépését anyagilag támogassák. Kérését a levélre kézzel írt megjegyzés szerint teljesítették.²⁵

21

**A Szegedi Izraelita Hitközség
Kulturális Bizottságának**
rendezésében az államilagnév nélküli művészek támogatására 1939 augusztus hó 3-án, csütörtök este 9 órai kezdettel a szegedi Izr. Hitközség Színházában

Forgács Sándor
Művészek Estét tart
vendégek éri felép
Móra Edith
a Magyar Színház v. tagja
MŰSOR:

I. rész:

I. Bevezető.

II. Forgács Sándor:
a) A víz elleni
Somlyó verse,
b) Údvőseke hugom.
Júdo Heleky' verse.

III. Móra Edith:
a) Jelenet; Zilahy
Tűzmadár
című darabjából.
b) A másik
Emőd Tamás verse.
c) Divina Comedia.
Ady verse.

IV. Forgács Sándor:
Az ós kaján.
Ady verse.

V.
Jelenet: Fodor László
Érettségi
című vígjátékjából.
Forgács S. — Móra E.
Szűnet.

II. rész:

I. Forgács Sándor:
a) A bányász.
Ribéry Verse.
b) A walesi bárdok.
Arany J. ballada.

II. Móra Edith
Jelenet: Sándor.

c). Vájtunk el
című darabjából.
b) Misterium. Ady E.
c) Komédia.
Varnay Zseni.

III.
Jelenet: Rosland
Szafliók
című darabjából.
a) **Forgács Sándor:**
Mesterné.
nagy jelenete
b) **Móra Edith:**
Wágrámi jelenet.

Izraelita Művészek Szövetkezése

Dyvevény: SALLY GÉZA
Főnököse: SMAY EDE

Levélbeli meghívások (nem cím mellélírával az ügy érdekében.)
SALLY GÉZA, Budapest, VI. Deáktervező Ut. Tel: 15-1528. **szövegadó.**

Budapest 1939 dec.7.

**Tekintetes
Szegedi Izraelita Hitközség
Elnöke: S. E. E. E. E.**

F. hó 6-1. b. lehelük elintézésében tiastelottel közölük,
hogy Nello Gabriella és tárgulata hófón 11-én déli körül indul ol
Kafoni janszon a pontos érkezése idejéig még onnan távirattal fog-
ják kööslni.
Am az elszállásolást illeti, Nello művészmó a legnagyobb
örömmel és készséggel venné azt, azonban neki előadás előtt pilsné-
re van szükségé és ezért kéri, hogy az ő számára is helybe ajának
alkalmat a pilsnére.
Szíves fáradozásait előre is köszönjük és vagyunk
hitegetvéri tisztelottal

Sally Géza

Izraelita Művészek
Szövetkezésének
értesítése, 1939.

Szegedi Izraelita
Hitközség meghívója, 1939.

1941-ből érdekes felhívás került elő a szegedi iratok közül, amelyben hangversenysorozat indítását jelentik be fiatal (zsidó) művészek felléptével.

Fiatalság a fiatalokért!

A Zsidó Ifjúsági Könyvtár új programmal jelentkezik a szegedi közönség elől. „FIATALSÁG-MŰVÉSZET” címen hangversenysorozatot rendez.

A „FIATALSÁG - MŰVÉSZET” sorozat alkalmat ulkar adni a fiatal, kiválóslott műtőszeknek, hogy Szegeden **pódiumot és közönséget** kapjanak. *Egy párányi jut majd az ő muzsikájukban az élet szépségetből, de prometheusi lány lesz, amely világit napjaink szárkéségében...*

Hét hangversenyt rendezünk. bizárilag fiatal zsidó művészek közreműködésével. Szereplőinket a fővárosi sajtó részei lellezde és méltányolja — hisz a neves zeneesztétikusoktól származó jobbnál jobb kritikák tömege áll rendelkezésünkre.

Mi azzal a kéréssel fordulunk a t. közönséghez, hogy hallgassa meg szívesen hangversenyünk közreműködését:

Benedikt Klára, Nadas István és Sebők György zongoraművészeket,
Erdélyi István, Guttman Arthur és Trietsch György hegedűművészeket,
Starker János csellóművészt, Lukács Pál brácsaművészt, Dány Pál és Szemere György énekeseket és Bach György irodalmi szerzői esztét.
Méggyeszer szíves pártfogásukat kéri a

RENDEZŐBIZOTTSÁG.

Nov. 8.: Benedikt—Guttman est!

Fiatalság — Művészet
értesítés, Szeged, 1941.

A Pécsi Izraelita Hitközség iratai között található dokumentum tanúsága szerint a magát „Zsidó Magyar Cserkészférfiak Társaságának” nevező, budapesti bejegyzésű csoport bejelent egy, az ügyészség által 1939 novemberében már engedélyezett „Művészszerető Cserkészszolgálat” indítását. A dokumentum részletes leírást ad arról, milyen szervezeti formában, milyen

engedélyek megszerzésével és milyen műsorformában kell a tervezett programot megvalósítani.²⁶ Arról nincs információ, hogy végül megvalósult-e az elképzelt program. Ugyanitt maradt fenn az a kézzel írt, 1939 novemberében keltezett levél, amelyben Herczeg Jenő egy kis társulat (amelyben rajta kívül még Komlós Vilmos,²⁷ valamint Keleti László és Somogyi Éva,²⁸ mindnyájan a színészkarába fel nem vett színművészek találhatók) szereplésének támogatását kéri a pécsi izraelita nőegylet vezetésétől. A válaszlevélből kiderül, hogy ezt az előadást megszervezték Pécsen.²⁹

A Művészakcióhoz fűződő kapcsolatot, de legalábbis az erre tett kísérletet igazolja egy 1940 elején született levél, amely Beregi Oszkár³⁰ és Ribáry Géza³¹ aláírásával a Művészakció és a hitközségek rendszeres kapcsolattartására jelentett be igényt. Széles körű együttműködés létrejöttére ugyan nincs bizonyíték, de kétségtelen, hogy folytatódott a Művészakció egyes produkcióinak „utaztatása”, és ennek megfelelően a zsidó művészek megsegítésének kibővítési kísérlete. Erre utalnak azok a bizonyítékok, amelyek az állásukat veszített zsidó újságírók *Eleven újság* című rendezvényére vonatkoznak 1940 tavaszán, majd az a felhívás, amelyben az OMIKE Sajtócsoportja a Magyar Zsidók Naptára előfizetését kéri a szegedi hitközségtől.³²

Az OMIKE mellett, a már említett eseteken kívül, más országos zsidó szervezetek is keresték a kapcsolatot a vidéki hitközségekkel az állástalanná vált művészek megsegítése érdekében. Erre utal az a levelezés is, amelynek tanúsága szerint a Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségének kérésére a szegedi hitközség 1941-ben három sorozat könyvre fizetett elő, köztük Szép Ernő³³ és Mohácsi Jenő³⁴ műveinek megjelentetésére.³⁵

Más befogadó helyszínek

Nem csak az izraelita intézmények által kínált utakat próbálták bejárni a színpadtól eltiltott zsidó művészek. Olyan helyszíneken léptek, léphettek fel – ha módjuk nyílt rá –, amelyek nem tartoztak a színészkarára felügyelete alá. Ilyen lehetőséget biztosítottak 1939 után többek között a Zeneművészeti Főiskola hangversenytermei. Fellépett itt mások mellett Vidor Ferike, Ascher Oszkár,³⁶ Ráday Imre, Gárdonyi Lajos,³⁷ lehetőséget kaptak az Operaházból eltávolított karmesterek és énekesek: Komor Vilmos,³⁸ Jámbor Ági,³⁹ Fleischer Antal,⁴⁰ Relle Gabriella. 1941-ben ennek a gyakorlatnak kívánt véget vetni a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Erről tanúskodik a Zeneművészeti Főiskola igazgatóságához írt alábbi levél.⁴¹

„A vallás- és közoktatásügyi minisztertől

Tárgy: Zsidó művészek kitiltása a Főiskola hangversenytermeiből

Az 1939. évi IV. t. c. korlátozásai alá eső művészek és főleg a Színművészeti és Filmművészeti Kamarából kiszorult színészek az utóbbi időben egyre sűrűbben lépnek fel a hangversenydobogón, hogy előadások, hangversenyek, matinék stb. keretében a velük együtt érző közönség sokszor tüntető lelkesedése közepette terjesszék azt a szellemet, amelynek szűkebb térre való korlátozása vezette a törvényhozást az idézett törvény meghozatalára.

Tekintettel arra, hogy a szóban lévő művészek szereplése az idézett törvény szellemével össze nem egyeztethető, értesítem a tek. Igazgatóságot, hogy a Zeneművészeti Főiskola hangversenytermei azok céljára a jövőben bérbe nem adhatók.

Budapest, 1941. május hó 15-én

A miniszter helyett Say [helyesen: Fáy István] államtitkár”

A színészkarára is figyelemmel kísérte az eltiltott színészek fellépéseit lehetővé tévő, a színházon kívüli helyszíneket és az itt rendezett eseményeket, bár mindezekhez jogi értelemben nem volt köze. Jól példázza ezt az az érzékelhetően nem zsidó művészeknek írt körlevél,

amelyet a *Népszava* (ahová a körlevél egyik eredeti példánya eljutott) közölt 1940 novemberében:⁴²

„Mélyen tisztelt Művész Úr!

Több ízben előfordult, hogy a zsidótörvény következtében a Kamarából kimaradt színészek művészdélutánokat és estéket rendeznek, amelyre kizárólag elsőrendű keresztény művészeket kérnek fel közreműködésre.

Sajnos anélkül, hogy a közreműködők erre gondolnának, ezeknek a szerepléseknek kifelé demonstratív jellegük van.

Felkérem Nagyságodat, hogy mielőtt a jövőben hasonló kérésnek eleget tenne, fenti körülményt, saját érdekében, mérlegelni szíveskedjék.

Budapest, 1940. november 21.”

A kamara megszületésekor úgy tűnt, hogy elvileg kínálkozik még egy kis szereplési lehetőség a fel nem vett művészek számára: a szórakozóhelyek – kávéházak, mulatók, varieték – nem tartoztak a kamarai szabályozás hatálya alá. Ezt a kaput viszonylag gyorsan megpróbálták bezárni, amint egy konkrét eset kapcsán az *Ujság* 1939 januárjában írta.⁴³ Kiderült, hogy a rendőrség csak azoknak a művészeknek engedélyezi a fellépést ezeken a helyeken, akik vagy artistaigazolvánnyal rendelkeznek, vagy „színészszövetségi igazolványuk” van. Ez utóbbi intézmény azonban a színészkamara létrejöttével megszűnt. Maradt tehát az artistaigazolvány megszerzése. 1942-ben a mulatókban, vendéglátóhelyeken fellépő zsidó művészek előtt e kis-kapu is bezárult. A belügyminiszter ugyanis elrendelte, hogy a varietékben „kuplékat, vagy a színművészet körébe tartozó szólószámokat csak a Színművészeti Kamara igazolt tagjai adhatnak elő”.⁴⁴

Nagyon kevés ellenőrizhető információ maradt meg azokról a fellépési, megélhetési lehetőségekről, amelyet magántársaságok és magánszemélyek kezdeményeztek. Néhány azért naplókban, visszaemlékezésekben felbukkan ezekből. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában olvasható 1939. június 9-i dátummal a következő bejegyzés: „Mik este elmegy a Milchékhez, ahol »mecénáskodás« folyik. A szegény Szigeti színészt,⁴⁵ Tibor jó barátját, többek között szintén nem vették fel a Kamarába, és most kis családi körökben olvas fel és ad elő zsidó novellákat, amikért egy pengő belépti díjat fizetnek, és így összeszed 50-60 pengőt.”⁴⁶

Heimlich (később Hernádi) Lajos⁴⁷ is rendszeresen adott házi koncerteket: „Délelőtt Heimlich Lajos házi hangversenyén, ragyogóan játszik Chopint.”⁴⁸ Tallián Tibor könyvében szintén ír egy hasonló kezdeményezésről: „...voltak korabeli előadások, bárha többségükben még annál is zártabb körben, mint amelyet az OMIKE biztosíthatott zeneszerzőinek. Pándi Marianne⁴⁹ emlékező ismertetésében Kósa György⁵⁰ Mészáros utcai műteremlakásán lezajlott előadásokról ír; valamivel szélesebb közönség hallhatta Kósa zenéjét a Skót Misszió Vörösmarty utcai helyiségében, ahol a negyvenes évek zenei sajtója szerint előadhatta két oratóriumát. 1942 áprilisában Jemnitz Sándor⁵¹ a *Józsefet* hallotta a szerző vezényletével, 1944 legelején pedig Járdányi Pál⁵² tudósított a *Forrás* első kötetében a *Krisztus* bemutatójáról.”⁵³

Még egy visszaemlékezés, a színhely Szombathely: „Emlékezetesek a koncertek Szendééknél.⁵⁴ A negyvenes években a zsidó művészeket kiszorították a nagy koncerttermekből, így privát lakásokban koncerteztek, így Szendééknél. Sok híres muzsikusként lépett fel Szendééknél az előbb már említett házi „koncertteremben”, fellépett Jámbor Ági, Rózsa Vera, Starker János, Ernster Dezső, Dénes Vera és még sokan mások, akik nem jutnak eszembe.”⁵⁵

Jámbor Ági

Még sokáig, egészen 1944-ig megmaradtak fellépéseket jelentő helyek, alkalmak és meghívások. *A Magyar Zsidók Lapja* 1941-ben arról számolt be, hogy a „Szerdai Társaság” műsoros irodalmi délutánt rendez a Royal Szállóban, amelyen a Művészakció állandó szereplői – többek között Ascher Oszkár, Relle Gabriella, Ney Dávid – lépnek fel.⁵⁶ Sok esetben szerepelhettek a szerződésüket veszített művészek különböző szakszervezeti, szociáldemokrata intézmények, munkássegyletek által szervezett rendezvényeken, amelyekről a *Népszava* híradásaiban bőségesen lehetett olvasni. Faragó Panni és Nagy György például fellépett a Kispesti Munkásotthonban, 1940 decemberében, Relle Gabrielle és Fehér Pál pedig a vasmunkások Művészmatinóján, 1941 februárjában; hangversenyt tartottak a pesterzsébeti vasasok rendezésében, fellépett Kelen Rózsi és Flesch Imre; a Budapesti Általános Munkássegylet hangversenyén a Zeneakadémián Fischer Annie zongorázott; Munkásdalos Hangversenyre került sor a Zeneakadémián Ascher Oszkár közreműködésével. A Szociáldemokrata Párt ötvenéves fennállása alkalmából rendezett jubileumi hangversenyen Demény Arthur, Lendvai Andor, Nagy György és Palotai Erzsébet lépett fel.⁵⁷ De nem csak a szociáldemokrata alapszervezetek, illetve a szakszervezetek meghívásairól maradtak fenn adatok. Található ismertetés a *Pesti Hírlap*ban arról, hogy Sztáray Márton a Rózsavölgyi Hangversenyek keretében magyar dal- és nótáestet adott 1941 januárjában. Az *Ujság*ban arról lehetett olvasni, hogy Fábry Edit énekelt a Mozart Egyesület által rendezett műsorban, 1941 februárjában. Faragó Panni énekesnő, mint erről a *Pesti Hírlap* tudósít, fellépett a Vöröskereszt nagykanizsai szervezetének díszhangversenyén. Ugyancsak a *Pesti Hírlap* adott hírt 1943 áprilisában arról, hogy a Magyar Írók Köre által rendezett hangversenyen, nagy hatású énekszámokkal, Ernster Dezső is szerepelt.

Lehetőségek keresése a színházi színpadon kívül

Az *Esti Kurír* az 1939-es színházi évad indításakor beszámol a színházi rendszeren kívüli menekülő utak egyikéről, amellyel az állástalanná vált művészek egy része megpróbálkozott. Eszerint a fiatalok közül nem kevesen voltak, akik átképezték magukat artistának, és ha sikerült felvételi vizsgát tenniük a Magyar Artista Egyesületnél, megkaphatták az artistaszerződés vállalására jogosító igazolványt (ezzel kísérletezett például Keleti László).

Keleti László

Alakultak táncsoportok is prózai színészekből és táncos-komikusokból, amelyek azután megpróbálták külföldi szerződésekhöz jutni. Sokak számára ez sem jelentett azonban megoldást: „egykor nagynevű színészek, mint ruhatárosok, jegyszedők, jegyellenőrök igyekeznek megélni.”⁵⁸ Szaporodtak továbbá a tragikus esetek is, bár az ezekkel kapcsolatos hírek nehezen ellenőrizhetők. Ilyen volt például a *Népszava* rövid beszámolója Szécsi Hédy színésznő öngyilkossági kísérletéről, aki „tettét elkeseredésében követte el, mert nem vették fel a színészkarába, a zsidótörvényre való hivatkozással”.⁵⁹

Szécsi Hédy

A szereplési lehetőségtől részben vagy egészen megfosztott színészek közül 1939–1942-ben jó néhányan visszaemlékezéseket írtak és adtak ki, nemegyszer – mint például Salamon Béla tette – házalva saját köteteik példányaival.⁶⁰ Ez egyfelől valamiféle jövedelemforrást jelentett, másfelől a folyamatos jelenlétet – vagy legalább annak illúzióját – a magyar kultúrában. Így ír erről a kortárs: „A Salamon- eset természetesen iskolát csinált, azóta nyakra-főre jelennek meg ezek a személyes varázssra felépített könyvek, ám akad közöttük nem egy, amely más relációban is komoly irodalmi sikerre pályázhatna. Kevesen tudják, hogy a könyveladásnak ezt a módját egy Lóránt László nevű fiatal író találta ki. Ő adta el legelőször verseit [...] nem bohó fiatal lányoknak, nem szerelmes gimnazistáknak, érzelmes szívű vénkisasszonyoknak [...] hanem bankoknak és iparvállalatoknak. Ő volt az első, Lóránt pionír, aki rájött arra, hogy a rideg gazdasági élet mennyire áhítozik egy kis üdítő líra után. Adassék neki elismerés a kitűnő ötletért. Most sok zsidó költő, író, színész járja a derék pionír útját, a fiatal író agyafúrt trükkje így nemesedett, tisztult meg a kenyértelenül maradt zsidók létfenntartási küzdelmeiben.”⁶¹

E könyvek egy része szellemes, humoros visszaemlékezések gyűjteménye. De itt-ott megjelenik a pályáról való eltiltás írásba foglalt keserősége is, ahogy az alábbi részletek is mutatják: „A legnagyobb külföldi sikereim után jöttem kisebb gázsiért vissza Budapestre, mert csak itt, csak a pesti közönség előtt éreztem magam jól, itt hazámban, ahol születtem, ahol közel 50 évig játszottam, ahol a közönség kedvence lettem, ahol becsületet éltem, ahol családot alapítottam, ahol ünnepeltek, ahol fogalom lettem és ahol 1939-ben a Színészkaromra visszautasított.”⁶²

„Ezerkilencszáznegyvenegy, szeptember! Elvesztettem a szerződésemet, kenyértelenül maradtam. De valamiből tovább kell élni! Nem akarok elpusztulni! Mit tehetek?! Csak azt, amit más kollégáim is tettek eddig: könyvet írok és megkeresem vele a közönség szívét!”⁶³

„Színész vagyok és nem író [...]. Most nem játszhatom tovább színpadon. Megpróbálok tehát így papíron folytatni a játékot tollal és kalamárisal.”⁶⁴

A könyvek megjelenése, pontosabban az a körülmény, hogy egykor volt neves színészek kényszerűségéből könyvügynökként lépnek fel, vegyes fogadtatásra talált. Jó példát nyújtanak erre Radnóti Miklós és felesége, Gyarmati Fanni naplóbejegyzései Vidor Ferike könyve kapcsán: „Ebéd után betértünk Fannival az Ilkovitshoz, feketét inni, állva, futtában. Vidor Ferike ül az egyik asztalnál. Leültet – nagy fecsegés. Humoros, kedves, eltaposhatatlan asszony. Most az életét írta meg (vacak, szemét, polgároknak étek, – „dicséri” a könyvet; a kommünt, az emigrációt, Gábor Andort,⁶⁵ mindent kihagytam, „csak a popóm látszik ki belőle” stb.), és öt pengőért árulja a „zsidóknak”.”⁶⁶

„Ebéd után az Ilkovitsban Vidor Ferike fogott meg, letegezett, mint régi barátokat [...]. Most valami vacak könyvet adott ki Ferike az életéről, és azzal tarhál. Az odaszólítás magához is azért történt, hogy Miklósnak egy gyűjtőívet nyújtson át. Ott ül, mint egy vadász az Ilkovitsban, és várja a hasonló áldozatokat.”⁶⁷

Az említettekén kívül ekkoriban írta meg visszaemlékezéseit Bárdos Artúr, Feld Mátyás, Gárdonyi Lajos, Komlós Vilmos, Lendvay Andor, Radó Sándor és még sokan mások.⁶⁸

Nem csak színház a világ

Miközben a színészkaromra és a keresztény (értsd: nem zsidó), mi több, főként erősen jobboldali vezetők irányítása alá került színházak együttműködésével a színésztársadalom zsidó tagjai teljesen kiszorultak az első nyilvánosságból, másként alakult a helyzet a képzőművészek esetében. Arról sajnos nincs adat, hogy képeik, szobraik eladása miként változott, de feltehetően jelentősen csökkent, hiszen az amúgy sem jelentős állami, fővárosi megrendelésekből kiszorultak, korábbi vásárlóik egy része pedig állástalanná vált, és így jövedelmétől is elesett a

zsidótörvények után. A magángalériákban rendezett kiállításokon (és ez volt a meghatározó) jelenlétük viszont töretlen volt, még a korszak végéhez közelítő 1943-as esztendőben is. A kor reprezentatív művészeti egyesületének, a Nemzeti Szalonnak⁶⁹ kiállítási katalógusaiban nyomon követhető, hogy a Művészakció résztvevői (akik tehát bizonyítottan zsidó vallású képzőművészek) közül elég sokan kiállítottak a Nemzeti Szalon különféle kiállításain. 1941–1943 között szinte mindegyik csoportos kiállításon megtalálhatók voltak zsidó festők, szobrászok. Évről évre hét-nyolc zsidó művész neve is felbukkan egy-egy kiállítás katalógusában. 1943 októberében, a Képzőművészek Új Társaságának (KUT) kiállításán húsz, a Művészakcióban is szereplő művész neve tűnik fel. A Tamás Galériában,⁷⁰ amely e korszakban végig teret adott a kortárs modern, kísérletező művészeknek, 1944. január–februárban Gábor Mariann, illetve Frank Frigyes festőművészek gyűjteményes kiállításait rendezték meg. Márciusban a katalógus szerint még kiállított itt Amos Imre, Anna Margit, Farkas István, Sugár Andor, Vajda Lajos és más zsidó, illetve zsidó származású művészek.

A segítségnyújtás sajátos formája volt az, amelyet a magyar irodalmi zsargon „négerezésnek” nevez. Aki ezt a segítséget nyújtja, az másként fogalmazva a „szellemíró” (*ghostwriter*). 1939 után ezzel az eszközzel éltek olyankor, amikor – főként filmforgatókönyvek esetében – a valódi szerző neve nem válhatott ismertté. A kitűnő színháztörténész, Magyar Bálint⁷¹ hagyatékában található egy rövid, hatoldalas gépirat, amely a „Néger forgatókönyvírókra vonatkozó információk” címet viseli.⁷² A gépiratot minden bizonnyal Radó István filmújságíró⁷³ készítette 1961-ben, erre utalnak a neki címzett és a „helyettesítést” elismerő levelek is. Ő egyébként szintén a zsidótörvények hatálya esett, nem dolgozhatott a filmszakmában, s a rendelkezések megszegéséért 1941-ben, majd 1942-ben internálták. Szele Tamás így ír erről: „Kik voltak ezek? Hát, nem a névtelen nullák, az is biztos. Rejtő Jenő,⁷⁴ Nóti Károly,⁷⁵ Békeffi István⁷⁶... és sokan, nagyon sokan mások. A birtokunkba került lista negyvenhat filmet tartalmaz, melyek közül egyet sem az írt, aki hivatalosan jegyezte, vagyis aki a stáblistán szerepel. A képen látható listán először olvashatjuk a film címét, aztán a forgatókönyv valódi szerzőjét, végül azt, akinek a nevének szerepelt a mozgókép. Embertelen világ volt, hiszen az eltiltott szerzők százszor többet, jobbat, kellemesebbet, szórakoztatóbbat tehettek volna le a közönség elé, ha az elmebeteg törvények nem kényszerítik őket erre – és a magyar állam ehhez asszisztált, ugyanis kellett a filmek. De nagyon.”

A négerék, szellemírók, strómanok gyakran barátok, jó ismerősök, pályatársak voltak, akik segítettek ingyen, segítettek pénzért – de akár így, akár úgy, mindenképpen kockázatot vállaltak, hiszen mindez törvénysértés volt a javából. Idéz egy esetet Szele Tamás is: „...hétfőn, december 15-én ismét néhány szakmabelit állítottak elő a főkapitányság bünyügyi osztályára. Nóti Károly filmírót, Schmolka János filmügynököt, Ungár Sándornét, a FOX filmvállalat volt tisztviselőjét, Matzner Károlyt, a FOX Film Rt. budapesti fiókjának volt igazgatóját és Verő Andort, az Atelier Film Rt. társtulajdonosát hallgatták ki. Kihallgatásuk után valamennyiüket internálási javaslattal kísérték át a toloncházba. A toloncházban lévő rendőri bíróság rögtön megtartotta a tárgyalást és az öt szakmabelit, mint a gazdasági életre ártalmas egyéneket, internálták...⁷⁷

Néhány példa az igazoló levelekkel a dokumentumból:

Budapest, 1961.aug.3.

Kedves Szerkesztő Ur!

Nagyon öröstellém, hogy ilyen későn válaszolok. Egyetlen, halvány mentésem rengeteg elfoglaltságom. Állandóan uton vagyok, s havonta 1-2 napot töltök itthon mindössze, amikor holt-fáradtan fekszem és nem tudom eléggé kipihenni magam.

Ami a feltett kérdéseket illeti:

1./ Az Afrikai vőlegény könyvét teljes egészében Nóti Károly írta.

2./ A "Beszélő köntös"-re vonatkozóan nem tudok ilyen kate-górikus választ adni. Ennek könyvében ugyanis sokan dolgoztak, s emlékezetem szerint Nóti is adott hozzá ötletet, de ezt a könyvet nem ő írta. Palásthy és Asztalos is dolgoztak a könyvön, s tény-leg ők nevezhetők az íróknak. Rajtuk kívül Paoséry Ágost, majd a rendező, mégpedig először Nádasdy Kálmán, majd később Radványi Géza is adtak hozzá ötleteket, a már említett Nóti Károly mellett. Más "néger" író nem működött közre.

Mindig szívesen állok rendelkezésére, ha bármiben segíthe-tek és ígérem, máskor nem esem a késés ilyen botránnyos bűnébe.

Szívályes üdvözléssel

Katona Jenő s.k.

Mint Nóti Károly özvegye, igazolom, hogy alábbi filmek forgatókönyvét férjem írta, azonban az akkor érvényben volt tör-vények alapján, nem ő szerepelt forgatókönyvíróként, hanem olya-nok, akik számára a filmírás envegélyezve volt:

Afrikai vőlegény	Gentryfészek
András	Leányvásár
Álomkeringő	Ördöglovag
Behajtani tilos	Sok hűhó számiért
Beszélő köntös	Szervusz Péter
Bors István	Az utolsó Vereckey.

Nóti Károlyné s.k.

Radó István felkérésére igazolom, hogy az alábbi filmek forgatókönyvének írói nem azok voltak, akiket az akkor fennállott korlátozó, illetőleg jogfosztó rendelkezések miatt, a tényleges szerzőkkel egyetértve a hatóságok felé bejelentettünk és a filmen szerepeltettünk, hanem az alább felsorolt forgatókönyvírók. A fil-mek gyártásvezetője én voltam és így tudomásom volt a helyzetről. Irások feljegyzésem nincs az alábbi adatokról, de emlékezetem így volt:

a film címe:	Jegyezte:	Írta:
Férfihűség	Nagyiványi Zoltán és Rodríguez Endre	Szatmári Jenő
Katyi	Palásthy Géza	Kolozsvári Andor
Kádár Kontra Kerekes	Asztalos Miklós	Kolozsvári Andor
A szerelem nem szegény	Orbók Attila	Kolozsvári Andor
Uz Benoe	Orbók Attila	Békefi István
Vissza az uton	Orbók Attila	Kolozsvári Andor

Budapest, 1961. június 3. Kiss Miklós s.k.

Magyar Bálint hagyatékában
található gépiratok

Szele Tamás így értékeli a fentieket: „Az még hagyján, hogy a *Pepita kabátot* Segesdy László⁷⁸ nevéen Rejtő Jenő írta, az is, hogy az *Ördöglovast* dr. Asztalos Miklós⁷⁹ nevéen Nóti Károly. De az már mégiscsak furcsa, hogy a nyíltan nyilas, fajvédő eszméket hirdető Nyirő József⁸⁰ egyik fő művéből forgatott *Uz Bence* forgatókönyvét a neves és ajánrozott szerző helyett – aki országgyűlési képviselő is volt – Orbók Attila nevéen Békeffi István kellett tető alá hozza! Nem lehet igaz, hogy Nyirő József, egyébként Göbbels nagy híve, nem tudott erről a machinációról, hiszen a forgatás során konzultálnia kellett a valódi forgatókönyvíróval. Tudta, és hallgatott.”

*

Az 1939-től mindent beborító homályban tehát fel-felcsillantak apró fénypontok. Akkor is voltak segítőkész emberek, akik azon túl, hogy kenyérhez segítették embertársukat, segítettek megőrizni azok önbecsülését is. Voltak intézmények, amelyek a segítségnyújtással mindezen kívül nagy szolgálatot tettek a magyar kultúrának. Egyfajta hálózat jött létre, amelynek segítségével a törvénykezés által zsidónak minősített színészek, zenészek és más művészek megpróbálták túlélni a homályba borult jelent. A legsötétebb idő – mi már tudjuk – csak ez után következett be 1944-ben. Volt, aki ezt is túlélte. És voltak – sokan –, akik nem. Rájuk is emlékeztem ezzel az írással.

Jegyzetek

- 1 A Magyar Zsidók Lapja, 1940. január 11., 3. o.
- 2 Vö.: Strausz Péter: Kamarák a két világháború közötti Magyarországon. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008. 115–120. o.
- 3 Hevesi Simon (1868–1943) rabbi, az OMIKE alapítója és egyházi elnöke.
- 4 Harsányi László: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület és a Művészakció (1939–1944) = Zempléni Műzsa, XIII. évf. 3. szám, 2013. ősz, 51–70. o.
- 5 Ráday Imre (1905–1983) színész, az OMIKE Művészakció egyik vezető művésze.
- 6 Keleti László (1904–1972) színészkomikus.
- 7 Rott Sándor (1868–1942) a korszak egyik leghíresebb kabarészínésze.
- 8 Kabos Gyula (1887–1941) színművész, a két világháború közötti magyar film meghatározó szereplője.
- 9 Szőke Szakáll (1884–1955) kabarészerző és színész.
- 10 Néhány meghívó az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatvány-tárában, néhány pedig a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében található.
- 11 Harmath Imre (1890–1940) színpadi szerző, népszerű operettek szövegírója.
- 12 Bemutatták az új Harmath-operettet = Esti Kurir, 1939. február 28. 12. o.
- 13 Lendvai Andor (1901–1964) operaénekes, bariton, a zsidótörvények előtt és után az Operaház tagja.
- 14 Lendvai Andor hangversenye = Délmagyarország, 1939. október 29. 4. o.
- 15 Ernster Dezső (1898–1981) operaénekes, basszus, több világhírű operaház, közöttük a New York-i Metropolitan énekes.
- 16 Ernster Dezső és Faragó István hangversenye = Pécsi Napló, 1942. január 27. 7. o.
- 17 Rózsa Vera (1914–2010) énekesnő.
- 18 Benczés Tibor: Amerikai szerződéssel a retiküljében oratoriumokat szeretne énekelni a jiddis-dalok legkitűnőbb előadója Rózsa Vera = Képes Családi Lapok, 1941. 35. szám, 19. o.
- 19 Szegedi Zsidó Hitközség, Hitközségi iratok, 141/1939.
- 20 Relle Gabriella (1902–1975) opera-énekesnő, a zsidótörvények előtt és után az Operaház tagja.
- 21 Szentiványi Kálmán (1883–1950) kabarészínész, konferanسیé.
- 22 Sztáray Márton (1906–1972) énekes, kávéházakban lépett fel.
- 23 Szegedi Zsidó Hitközség, Hitközségi iratok, 280/1939.
- 24 Vidor Ferike (1889–1970) kabarészínész.
- 25 Szegedi Zsidó Hitközség, Hitközségi iratok, 60/1940.
- 26 Pécsi Zsidó Hitközség Hitközségi iratok, 681/1939. Az elképzelés gyakorlati megvalósulásáról nem rendelkezem adatokkal.

- 27 Herczeg Jenő (1886–1961) és Komlós Vilmos (1893–1959) kabarészínészek, Hacsék és Sajó megformálói.
- 28 Somogyi Éva (1920–2000) modell és színésznő.
- 29 Pécsi Zsidó Hitközség Hitközségi iratok, 637/1939.
- 30 Beregi Oszkár (1876–1965) színész, rendező, az OMIKE Művészakció egyik művészeti vezetője.
- 31 Ribáry Géza (1889–1942) ügyvéd, a PIH elnökhelyettese.
- 32 Pécsi Zsidó Hitközség Hitközségi iratok, 211/1940; 8/1940.
- 33 Szép Ernő (1884–1953) író, költő.
- 34 Mohácsi Jenő (1886–1944) író, költő, műfordító.
- 35 Pécsi Zsidó Hitközség Hitközségi iratok, 1581/8/1941.
- 36 Ascher Oszkár (1897–1965) színész, előadóművész, színészpédagógus.
- 37 Gárdonyi Lajos (1896–1945) budapesti színész.
- 38 Komor Vilmos (1895–1971) karmester, az OMIKE Művészakció zenei vezetője.
- 39 Jámbor Ági (1909–1997) zongoraművész, zenetanár.
- 40 Fleischer Antal (1889–1945) karmester, korrepetitor, zeneszerző, zenetanár.
- 41 Gádor Ágnes – Szirányi Gábor: Dohnányi Ernő-iratok a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem levéltárában, II: 1938. szeptember – 1941. június. (Dohnányi Évkönyv) MTA Zenetudományi Intézet Dohnányi Archivum, Budapest, 2004. 422. o.
- 42 Levelez a Színészkamara = Népszava, 1940. november 28. 6. o.
- 43 Kamarai igazolvány nélkül mulatóban sem szerepelhetnek a színészek = Ujság, 1939. január 26. 10. o.
- 44 Artisták magánszámokat nem adhatnak elő a varietékben = Népszava, 1942. augusztus 18. 6. o.
- 45 Szigeti Jenő (1890–1949) színész.
- 46 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: Napló 1935–1946. I. kötet, 1939. június 9-i bejegyzés, Jaffa Kiadó, Budapest, 2014. 416. o.
- 47 Heimlich Lajos (1906–1986) zongoraművész, zenepédagógus
- 48 Radnóti Miklós: Napló. 1940. dec. 26-i bejegyzés. Magvető Kiadó, Budapest, 2018. 153. o. Ferencz Győző jegyzete: „Mivel a zsidótörvények miatt Heimlich Lajos nem adhatott nyilvános koncertet, 1940. december 26-ától az V. ker., Légrády Károly (ma XIII. ker., Balzac) u. 21. III. emelet 3. szám alatti lakásán adott házi koncerteket.”
- 49 Pándi Marianne (1924–2009) zenetörténész, a négykötetes Hangversenykalauz szerzője.
- 50 Kósa György (1897–1984) zeneszerző, zongoraművész.
- 51 Jemnitz Sándor (1890–1963) zeneszerző, karmester, zenekritikus.
- 52 Járdányi Pál (1920–1966) zeneszerző, zenepédagógus népzenekutató.
- 53 Tallián Tibor: Magyar képek. Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből 1940–1956. Balassi Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 79. o. Vö. Járdányi Pál összegyűjtött írásai. Szerkesztette: Berlász Melinda. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 2000. 266. o.
- 54 Szende László Bárdos Alice hegedűművésznő férje.
- 55 Weiss András: A kezdet, II. = Életünk, 52. évf. 6. szám, 2014. június, 81. o.
- 56 A Magyar Zsidók Lapja, 1941. január 16. 7. A Szerdai Társaságról nem sikerült információt szerezni.
- 57 Népszava, 1940. december 8. 9. o.
- 58 Klamár Gyula: Akiknek nem szól többé az ügyelő csengője = Esti Kurir, 1939. október 9. 8. o.
- 59 Nem vették föl a színészkamarába... = Népszava, 1940. március 13. 8. o. Szécsi Hédy (1917–1944) sikertelen öngyilkossági kísérletét követően, 1942–1943-ban az OMIKE Művészakció előadásain szerepelt. Ismeretlen helyen halt meg 1944-ben.
- 60 Salamon Béla: Hej, színművész. Budapest, a szerző kiadása, 1939.
- 61 Komlós Jenő: A zsidó fájdalom könyve. Budapest, a szerző kiadása, 1942. 8. o.
- 62 Rott Sándor: A „kis Rott”-ról. Budapest, k. n., 1941. 158. o.
- 63 Pártos Erzs: Köszönöm!... Budapest, k. n., 1941. 3. o.
- 64 Vidor Ferike: Kezitsókolom! Budapest, a szerző kiadása, 1940.
- 65 Író, Vidor Ferike férje 1919–1924 között.
- 66 Radnóti Miklós: Napló. 1941. február 9-i bejegyzés, i. m. 174. o.
- 67 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: Napló 1935–1946, II: 1941. február 9-i bejegyzés, Budapest, Jaffa, 2014, 10.
- 68 Minderről részletes elemzésben számol be Gajdó Tamás: (Nem) véletlenül történt. Zsidó színházművészek emlékiratai 1939 és 1943 között = Jelenkor, 47. évf. 6. szám, 2004. június, 528–544. o.
- 69 A Nemzeti Szalon a magyar képzőművészek és műpártolók egyesülete volt, amelyet Budapesten 1894-ben alapítottak képzőművészek. Elnöke a vizsgált időszakban gr. Zichy János vezető katolikus politikus volt, de az elnökségben ekkor megtalálható többek között Csók István festőművész és Horvai János szobrász is.
- 70 Tamás Henrik (1879–1960) galériája 1927-től a háború végéig a progresszív képzőművészeti alkotók egyik legfontosabb kiállítóhelye volt.
- 71 Magyar Bálint (1910–1992) színházigazgató, színháztörténész.

72 A gépirat egyes részleteit Magyar Bálint örököseinek engedélyével használok fel. Szintén az ő engedélyükkel írt Szele Tamás a dokumentumról korábban – feltehetően 2014-ben – egy beszámolót, amely már nem érhető el. Helyenként támaszkodom az ő, számomra megismerhetővé vált összefoglalójára is.

73 Radó István (1891–1972) újságíró, gyártásvezető, producer.

74 Rejtő Jenő (1905–1943) magyar író, kabaré- és színpadi szerző, forgatókönyvíró, a magyar szórakoztató irodalom népszerű képviselője és megújítója.

75 Nóti Károly (1892–1954) író, újságíró, forgatókönyvíró, kabarészerző.

76 Békeffi István (1901–1977) színműíró, kabarészerző.

77 Magyar Film, 1941. december 2. 9. o.

78 Segesdy László (1899–1975) forgatókönyvíró, dalszövegszerző.

79 Asztalos Miklós (1899–1986) író, történész.

80 Nyíró József (1889–1953) erdélyi magyar író, újságíró, szélsőjobboldali politikus.

Az illusztrációk forrshelyei:

1. Ráday Imre – PIM OSZMI Archívum
2. Szőke Szakáll – <https://stefan2001.blogspot.com/2013/02/szoke-szakall.html>
3. Meghívó, 1942. – Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár
4. Meghívó, 1939 – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
5. Meghívó, 1940 – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
6. Az Erzsébetvárosi Társaskör meghívója – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
7. Szegedi Izraelita Hitközség meghívója, 1939. – YVA-JM32112/40
8. Izraelita Művészek Szövetkezésének értesítése, 1939. – YVA-JM32112/816
9. Fiatalság – Művészet értesítés, Szeged, 1941. – YVA-JM32384/1961
10. Jámbor Ági – <https://www.youtube.com/watch?v=o1mk3uZ9YKw>
11. Keleti László – PIM OSZMI Archívum
12. Szécsy Hédi – PIM OSZMI Archívum
- 13–15. Magyar Bálint hagyatékában található gépiratok